

Holizm Kavramının Sağlık Hizmetlerindeki Yeri ve Önemi

The Place and Importance of the Concept of Holism in Health Services: Review

Nilüfer DEMİRSOY,^a
Nuriye DEĞİRMEN,^b
Nurdan KIRIMLIOĞLU^a

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi, Eskişehir
^bHemşirelik Bölümü
Dumlupınar Üniversitesi
Sağlık Yüksek Okulu, Kütahya

Geliş Tarihi/Received: 23.02.2011
Kabul Tarihi/Accepted: 08.04.2011

Yazışma Adresi/Correspondence:
Nilüfer DEMİRSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, Eskişehir,
TÜRKİYE/TURKEY
nilufer_p2@hotmail.com

ÖZET Holizm; bütünü kendisini oluşturan parçalardan öte bir şey olduğu görüşünü öne çıkaran felsefi yaklaşımların ortak adıdır. Bu yaklaşıma göre bütün sadece bileşen parçalarının analiziyle anlaşılabilir. Gerçeği duyabildiğimiz, görebildiğimiz tüm unsurlar bütünlüğü oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bütüncül yaklaşım tıp uğraş alanı içinde de geçerliliğini korumaktadır. Modern tıp uygulamalarının insanı mekanik olarak ele alıyor oluşu bir çok sağlık sorununun görülmesinde başarısız kalmaktadır. İnsan çevresiyle, kendi benliğiyle ve hayata bakış açısıyla devamlı bir etkileşim içerisinde. Bu etkileşimin hastalık olgusuyla karşılıklı kalındığı zaman doğru yönde değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Sağlık ekibi üyelerinin bu yönde bir farkındalıklarının olması, beklenen sağlık hizmetinin kalitesini arttıracaktır. Günümüzde bu yönde holistik yaklaşımlar hızla gelişmekte ve kendisini tıp dünyasına kabul ettirmek için çalışmaktadır. Bu çalışmada holizm kavramını gözden geçirmek, çok boyutlu bu kavramın sağlık hizmetlerindeki yeri ve önemini açıklığa kavuşturmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bütüncül sağlık; bütüncül hemşirelik

ABSTRACT Holism is the common name of the philosophical approaches highlighting that the whole is something beyond the components that constitute it. Thus, according to this approach, we cannot understand the whole by merely analyzing the components. The components that help us see and hear the reality constitute the whole. The holistic approach also applies to the field of medicine. The fact that modern medical practices see human from the mechanical perspective leads to the disregard of many health problems. Human beings are in constant interaction with their self and life perspective. It is of great importance that this interaction is used in the right way when people are faced with cases of disease. The quality of health services will be higher if the members of health team have awareness about this interaction. Today, holistic approaches have been developing rapidly and striving to find acceptance in the medical world. The purpose of this study is to make an overview of the concept of holism, and to clarify the place and importance of this multi-dimensional concept in health services.

Key Words: Holistic health; holistic nursing

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2011;19(3):164-74

Birey ya da toplumların sağlık ve hastalıkları ile ilgili gereksinimlerini saptamak ve bu gereksinimleri karşılamada yardımcı olmak, sağlık hizmetlerini sunan sağlık ekibinin mevcut temel görevleri içindedir. Bireyler sağlıklı olsunlar ya da olmasınlar, sağlık ekibiyle hizmetin bir bölümünde karşı karşıya gelebilmektedir.

Bireyin sağlıklı olabilmesi için hastalık durumunda gereksinimlerinin dengeli ve yeterli bir biçimde karşılanması gerekir. Temel amaç insan olup,

temel gereksinimlerini karşılayamayan bireylere yardım etmektir. Günümüzdeki bilimsel ve sosyo-kültürel gelişmeler; hastalıklardan korunma ve erken tanı yöntemlerinin gelişmesine, ölüm hızının azalmasına yol açmış, sağlığın dar kapsamından çıkarak daha geniş sınırlar içinde tanılanması gereğini doğurmuştur.

Geçmişte fiziksel bütünlük, sosyal grup içinde var olmanın birinci şartını oluşturmuştur. Fiziksel olarak yetersiz olanlar ve dış görünüşleri farklı olanlar tedavi edilmemiş ve toplumdaki tecrit edilmişlerdir. Bireyin sağlıklı olmasında bedensel sağlık kadar ruhsal sağlığında önemli olduğu ancak 19 yy. sonlarında fark edilmiştir. Bilimsel çalışmalar ilerledikçe, sağlığın bireyin içinde bulunduğu ve yetiştiği toplumun özellikleri ile etkilendiği fark edilmiştir. Sağlık ve hastalık farklı durum olarak algılanmaya başlamıştır. Özellikle hastalıkların oluşumunda bakteri vb. özel bir etkenin rolü olduğunun anlaşılması ile tanı koyma girişimleri başlamıştır.¹

İkinci Dünya Savaşı sırasında bireylerin güçlü stresörlerin etkisi ile ruhsal sorunları yoğun olarak yaşamaları ve psikomatik sağlık sorunlarına maruz kalmaları, fiziksel yetersizliğin oluşmasında ruhsal etkenlerin önemini anlaşılmasını sağlamıştır. Çevresel stresörlerin bireyin ruh sağlığını olumsuz yönde etkilediğinin anlaşılması, bireyin sağlığı için stresörleri azalmış bir çevrenin gereğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda sağlığın bütüncül= holistik tanımı değer kazanmıştır.¹

1974 yılında Dünya Sağlık Örgütü (who) sağlığı “sadece hastalık ya da sakatlığın yokluğu değil, fiziksel, ruhsal ve sosyal iyilik halini içeren bir durum” olarak tanımlamıştır. Bu tanım aynı zamanda sağlığı etkileyen pek çok faktörün dikkate alınması gereğini de ortaya koymuştur, artık bilinmektedir ki; birey parçalardan çok, bir bütündür ve çevrenin sağlık üzerine etkisi vardır. Bireyin yaşamında üretken ve yaratıcı olması sağlıklı olmada etkilidir.¹

Subjektif olarak sağlık; bireyin kendisinin, fiziksel, sosyal ve ruhsal yönden durumunu algılaması halidir. Bu bakış açısına göre, birey hasta olmadığı halde kendini hasta, yada hasta olduğu

halde kendini sağlıklı algılayabilir. Bu nedenle sağlık ekibi hastanın subjektif olarak sağlık algılayışını bilmelidir.

Objektif olarak sağlık; doktor muayenesi ve tanı testleri sonuçlarına göre belirlenen hastalığın olmamasıdır. Bu durumda bir kişiye sağlıklı diyebilmek için, hem bireyin kendini subjektif olarak sağlıklı algılaması hem de objektif olarak gerçekten sağlıklı olması halidir.²

Biyolojik bilimler açısından sağlık, beden her bir hücresinin optimum kapasitede işlev gördüğü ve hücreler arası uyumun var olduğu bir durumdur.

Davranış bilimlerinde sağlık; kişinin çevresiyle uyumu ve beklemediği bir olay karşısındaki savunma potansiyeli olarak algılanmaktadır.

Sosyal bilimler ise sağlığı bireyin sosyal rollerini yerine getirmedeki yeterlilik olarak almaktadır.²

Evrensel yaklaşım sağlıklı olma kavramı ve doğanın dengesinin işleyişi arasında oldukça önemli bir yakınlığın olduğunu, hastalık kavramının da bu iki yapıdan farklı olduğu yönünde bir görüş ortaya koymaktadır. Bu nedenle doğanın dengesi, doğal seyrini mantığının ne olduğu sorgulamaya çalışılmıştır. Sağlık ve hastalık kavramı arasındaki ilişki çözümlenmesi yapıldığında, sözcük olarak sağlığın anlamı hastalığın ve hastalığa neden olan onu oluşturan olgunun yoksunluğu olarak tanımlanmıştır.

HOLİSTİK YAKLAŞIM KAVRAMI

“Holistik Yaklaşım” kavramının kökenine bakıldığında kavramın çıkış noktasının “holism”den şekillendiği görülmektedir.

Holism: ing:holism, frn:holisme, alm:holismus

1- Bütüncül;bütün anlamında,

2- Bilim Felsefesinde; kabul ya da red edilen doğrulanan veya çürütülen tek tek hipotezler değil de bütün bir teori olduğunu öne süren görüş,

3- Bilgi felsefesinde; akli düşünen bir insanın inançlarının bir bütün meydana getirdiği öyle ki belli bir konu ya da alanla ilgili inançların içerisinde bir değişim söz konusu olduğunda diğer bütün inançlarında değişeceğini öne süren öğretisi,

4- Sosyal bilimlerde; bu bilimlerin gerçek konusunun bireysel öznelere indirgenmesi mümkün olmayan sistemler ve yapılar olduğunu savunan yaklaşım,

5- Sosyolojide; toplumsal grup ve kurumların veya bizzat toplumun kendisinin ayrı ve kendisine özgü bir bütünselliği olduğunu ve onun salt bireysel bileşenlerinin incelenmesi suretiyle anlaşılma-yacağına öne süren görüş, yaklaşım,³ olarak tanımlanmaktadır.

Holism; bütünü kendisini oluşturan parçalardan öte bir şey olduğu görüşünü öne çıkaran felsefi yaklaşımların ortak adıdır. Bu yaklaşıma göre bütün sadece bileşen parçalarının analiziyle anlaşamaz

Gerçeği duyabildiğimiz, görebildiğimiz tüm unsurlarıyla anlatmaya bütünlük diyoruz. Bu açıdan bakıldığında bütüncül yaklaşım tıp uğraş alanı içindedir geçerliliğini korumaktadır. Modern tıp uygulamalarının insanı mekanik olarak ele alıyor oluşu bir çok sağlık sorununun görülmesinde başarısız kalmaktadır.

SAĞLIKTA HOLİSTİK YAKLAŞIM KAVRAMI

Sağlıkta holistik yaklaşım kavramının çok karmaşık olduğu, standart bir tanımının olmadığı görülmektedir. Literatürde holism kavramı; sağlıkta epidemiyolojik, epistemolojik ve sosyolojik olarak 3 yönüyle incelenmiştir.⁴

EPİSTEMOLOJİK YÖNDEN HOLİSM KAVRAMI

1890'larda belirtilen holism tanımı; "bütün, parçaların toplamından oluşur" şeklindeydi. Kavramın bir ünitesi, insanın bireysel, sosyal ve biyolojik sistemlerden oluşumunu düşündürmektedir. Bireysel yönden holism; akıl ve vücudun birliğini anımsatmaktadır. Sosyal yönden holism; toplumların, bireylerin toplamından oluştuğu anlamına gelmektedir.⁵⁻⁷

Tıp alanında "holistik yaklaşım"; "sağlıkta bütüncül yaklaşım" kavramıyla aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu kavramı ilk defa tanımlayan J. Smuts, Holism and Evolution (1926) adlı kitabında; dünyanın bir holistik süreç tarafından, madde-nin biçimlerinin sürekli olarak artışı seyrinde yeni

bütünlüklerin oluşturulması süreci tarafından yönetilmekte olduğunu söylemiş ve medikal holism; bireysel, toplumsal, çevresel yönlerinin olduğunu belirtmiştir.^{6,7}

Holism düşüncesi 19. yy'ın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaygın olarak kullanılmıştır. Holistik yaklaşım düşüncesi bu ülkelerde 19 yy'ın geç dönemleri ile 20. yy'ın erken dönemleri arasında yaşanan çevresel ve sosyal değişimlere adaptasyonlar sırasında diğer düşüncelerin içerisinde oluşmuştur. Holism bu ülkelerdeki endüstrileşmenin ortaya çıkardığı bozulmalara cevap olarak gelişmeye başlamıştır. Özellikle 1. Dünya Savaşı sonrası milyonlarca insanın kırsal bölgelerden kentlere ulusal ve uluslar arası göçleri sonucu oluşan gelişmeler, bireylerin ve toplumların duyarlıklarında artma eğilimi önemli değişimlerdir. Bu değişen yapı, boşanmalar, işsizlik gibi bir çok farklı sosyal problemlerin artmasını beraberinde getirmiştir. Sonuçta sosyologlar, antropologlar ve psikologlar endüstrileşmeye başlayan şehirlerde hızla artan insanların yaşadığı; geleneksel toplum yapısının bozulması sonucu ortaya çıkan sosyal patolojilere yönelik çözüm arayışına girmişlerdir ve holistik yaklaşımı ortaya koymuşlardır.⁵⁻⁷

Brown C. (2007) "Değerler Hakkında İki Çeşit Holism" isimli makalesinde; G.E. Moore'un "Organik Üniteler"i ile Jonathan Dancy'nin "Değerler Holismi" öğretilerini karşılaştırmış, kendisinin Moore'un görüşüne yakın bulduğunu ifade etmiştir. Brown, Moore'un değişmezliği kabul ettiğini, Dancy'nin ise değişmezliği reddettiğini belirtmiştir. Değişmezlik doktrini; değerlerle sebepler arasındaki bağlantıların korunmasını sağlar ve değerlerin gereksiz çoğaltılmasını ortadan kaldırır.⁸ Görüldüğü gibi holism kavramı burada, değerler ve sebepler arasındaki bütünlüğü ifade etmek için kullanılmıştır.

EPİDEMİYOLOJİK YÖNDEN HOLİSM KAVRAMI

Sağlık alanında da 19. yy ile 20yy arasında yaşanan sosyal, ekonomik, çevresel değişimler, savaşlar (1. ve 2. dünya savaşları) insanlarda; enfeksiyon hastalıkları, difteri, tüberküloz, menenjit, polio, ensefalit gibi bulaşıcı hastalıkların etkenleri ve korun-

ma yöntemleri konularında araştırmaların artmasına yol açmıştır. Hastalıkların sebebinin bir tek etkene bağlı olmadığı kanısı holistik yaklaşımın doğuşuna sebep olmuştur.^{6,7} Biyokimyacı Henderson 1927’lerde tüm organizma ve tüm bireye odaklı araştırmalar yapmıştır. Henderson’a göre fizyoloji anlamak için, tıpla ilgili ve biyolojiyle ilgili derin bilgi gerekir. W. B. Cannon homeostazis terimini “Vücut, iç çevrenin stabilliğinin sürdürülmesi ile değişen durumlara adapte olabilir” ifadesi ile tanımlamıştır. Asid-Baz dengesinin tanımlanması ve stres mekanizmasının açıklanmasında olduğu gibi (Genel Adaptasyon Sendromu) bu araştırmacılar holistik görüşe sahip olarak insan organizmasının açık bir sistem olduğunu, iç-dış çevre etkenleri sonucu iç dengedeki bozulma ile hastalıkların oluşabileceğini savunmuşlardır.⁵

SOSYOLOJİK YÖNDEN HOLİSM KAVRAMI

Sağlığın tanımlanmasında insanın fiziksel durumunun açıklanmasında, insanın yaşamının her yönünün birleştirebilmek gerekir. İnsanların vücutları kendi çevresiyle, aklıyla-düşünceleriyle, ahlaki ve kültürüyle devamlı bir etkileşim içerisinde. Tıpta hastalık sebepleri, toplumun sağlığa bakış açısından ve bu kavrama verdiği anlamdan ayrı düşünülemez.⁵

Bilindiği gibi bireylerin sosyal ve maddi durumlarındaki yetersizlikler hastalık sebebi olabilir. Günümüzde sosyal tıp/halk sağlığı uygulamaları, bireylerin sağlığının iyileştirilmesinden çok grupların yaşam kalitesi ve sağlık durumunu yükseltmeye çalışmaktadır. Sosyal tıp uygulamaları ve evde bakım hizmetleri holistik yaklaşımın uygulandığı belirgin tıp alanlarındandır. Örneğin, kalp hastalıklarının risk faktörleri incelendiğinde, sadece fizyolojik etmenler değil, sosyo-kültürel etmenlerin (beslenme, iklim, genetik faktörler, yaşam tarzı vs...) de etkili olduğu görülmektedir. Başka bir örnek olarak kanser hastalığında sosyal faktörler hem hastalığın oluşumunu etkilemekte, sonrasında ise sosyal destek hastanın bakımında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Carlson R J. (1979), holisimle ilgili makalesinde; holistik teriminin sağlık ve tıpta 3 şekilde kullanılmakta olduğunu ifade etmiştir.

1. Holistik kavramı; biofeedback, akupunktur ve vücudun çalışmasını düzenleyecek yöntemler gibi yeni, iyileştirici modellerin tanımlanmasında kullanılmıştır. Bu yöntemleri uygulayanlar kendilerinin diğer tedavi yöntemlere göre daha holistik yaklaşım uyguladıklarını iddia ederler, ama Örneğin kardiyak cerrahi prosedüründe yapılan girişimler de holistik yaklaşım içerisinde yer alır.

2. Amerika’nın Kaliforniya eyaletinde 1900’lerin sonlarında holistik yaklaşım kavramı; o bölgedeki politikacıların sağlığa yönelik hedefleri olarak kullanılmıştır. Holistik uygulamaların kullanımı, hali hazırdaki tıp uygulamalarına karşı, iyileştirici etkisi nedeniyle değil, politik baskılar ve yönlendirmeler nedeniyle artmıştır.

3. İnsanın yapısı hakkında bilimsel bilgi arttıkça, insan yapısının fizyolojik, entellektüel, emosyonel ve ruhsal yönlerinin dinamik etkileşimiyle oluştuğu görülmüş, holistik düşünce ile insanın bu yönlerinin göz önüne alınarak, sağlığının geliştirilmesi sağlanmıştır.⁹

Carlson R J.’e (1979) göre; holistik yaklaşımlar içerisinde yoğunlukla tamamlayıcı tedavi yöntemleri; örneğin masaj, bitki tedavisi, beslenmenin düzenlenmesi, kanser tedavisinin yan etkilerinin azaltılmasında kullanılan yöntemler girse de tüm holistik uygulamalar mevcut tedavi prosedürü içerisine kolayca dahil edilemez. Yazar, holistik kavramının içeriğini bu şekilde açıklarken, kavramın gelecekte çok önemli olacağını, daha fazla uygulanacağını ön görmüş, bu kavramın içeriğinin daha çok gelişeceğini ifade etmiştir.¹⁰ Günümüzde ise holistik yaklaşım daha geniş anlamda ele alınmaktadır.

HEMŞİRELİK UYGULAMALARINDA HOLİSTİK YAKLAŞIM

İnsan fiziksel, duygusal, sosyal, kültürel, spiritüel ve entellektüel boyutta gereksinimleri olan bir bütündür. İnsanın sağlıklı olabilmesi için bu gereksinimlerinin karşılanması gerekir.¹¹ Gelişimi etkileyen kalıtım, zaman ve çevre faktörlerine göre insanın bireysel gelişiminde farklılıklar ortaya çıkabilir. Bu özellikler doğrultusunda her birey, kendine özgü, tek ve biricik olarak farklılaşır. Biyo-

psikososyal bir varlık olan insanın, biyolojik gereksinimleri ile psikososyal gereksinimleri arasında sürekli bir etkileşim vardır. Fiziksel alanda oluşan bir sorun, sosyal ve psikolojik alanı da etkileyebilmektedir. Ayrıca, duygusal-ruhsal alandaki etkilenmeler, bedende bazı patolojik değişimler yaratabilmektedir. Bu nedenle kişi değerlendirilirken; biyolojik, sosyal, psikolojik, kültürel ve spiritüel boyutları ile bir bütün olarak ele alınmaktadır.¹² Hemşirelik mesleğinde bireylere bütüncül anlayışla sağlık bakımı verilmesi temeldir. Bütüncül sağlık yaklaşımı da, bireyin fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal olarak bir bütün olduğu ve her bireyin birbirinden farklı olarak çevresi ile birlikte ele alınması esasına dayanır.¹¹

Hemşireliğin amacı, hasta ya da sağlam bireylerin sağlıklarının sürdürülmesi ve yeniden kazanılmasında destek olmaktır. Bunun için öncelikle hemşirelerin hastanın içinde bulunduğu zor şartlarla baş edebilmesini sağlayabilmek için iletişimi başlatabilme, sürdürebilme, değerlendirebilme becerisini kazanmış olmaları gerekmektedir. Hemşireler bireyin bakımında bilgilerini, iletişim becerisini, hümanistik yaklaşımlar ve holistik görüş eşliğinde sunmalıdır. Ancak bu şekilde insana yönelik bir bireysel bakımdan söz edilebilir.

Freeman, Holism kavramının çok çeşitli anlaşılması olduğunu; bazen tamamlayıcı tıp uygulamaları, bazen allopatik bakım, bazen ruhsal bakım, bazen George Engel'in biyo-psiko-sosyal modelini kapsayan hemşirelik uygulamaları için holistik yaklaşım kavramının kullanıldığını ifade etmiştir.⁶

"Holistik Bakım" kavramı 1980 yılında Rogers, Parse, Newman gibi hemşire teorisyenlerle hemşirelik literatürüne girmekle birlikte, tarihsel süreçte hemşireler bireylere geleneksel olarak holistik bir yaklaşım içinde bakım vermişlerdir. Hemşireliğin önderi Florence Nightingale, profesyonellik gibi bazı modern hemşirelik değerlerini de ortaya koymuş holistik bir bakış açısına sahip bir hemşire teorisyenidir.¹⁰ Nightingale'in bu düşüncesini aşağıdaki ifadeleri açıkça betimlemektedir; "Sağlık için, manevi gereksinimler vücudu oluşturan fiziksel organlar kadar önemli bir öğedir, hepimizin gözlemlediği fiziksel durum zihnimizi ve ruhumuzu

etkileyebilir. Bir birey ruhsal ve duygusal olarak yaralandıysa ve zarar gördüyse fiziksel hastalıklar da ortaya çıkabilir".¹³ Bunun yanında holistik yaklaşımın hemşirelik uygulamalarına ve eğitim sürecine de yansıtılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bu düşüncelerin tamamının uygulanması da bugün hemşirelik eğitimi ve uygulamaları için hala devam eden sorunları ele almaya çalışmıştır. Bu düşünceleri arasında holistik yaklaşımın da ilk sırayı almasını şu sözleriyle görmekteyiz; "Hemşire hem hasta hem de sağlıklı bireyin bakımından sorumludur ve hemşireler bireylere bütüncül yaklaşmalı onları çevreleriyle birlikte ele almalıdır."¹⁴

Virginia Henderson (1966) da, hemşireliğin amacının, bireyi temel gereksinimlerini karşılamakta bağımsız hale getirmek olduğunu belirtmiş, bu temel gereksinimlerin, fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, spiritüel ve entellektüel alanlardan oluştuğunu ileri sürerek bireyi bütüncül olarak ele alan 14 temel gereksinim tanımlamıştır.¹³

Joyce Travelbee 1971 yılında, "Bir hemşire yalnızca fiziksel ağrıyı azaltmak için veya fiziksel açıdan değil, bireye holistik (bütün) bir bakım verir" şeklinde bakımın tüm boyutlarının önemini ifade etmiştir. Hudchinson da (1997), Amerikan Holistik Hemşireler Birliği gibi "Sağlıkta iyi olma durumunu", vücut, beyin ve ruh arasındaki uyum düzeyi olarak tanımlamaktadır. Holistik Hemşireler Birliği (AHNA The American Holistic Nurses Association Amerikan) 1981 yılında, hemşirelik uygulamasının her alanına bütüncüllük kavramını yerleştirmeyi hedefleyen bir grup hemşire tarafından kurulmuş, ABD ve tüm dünyadan, bütüncül sağlık bakımı ile ilgilenen tüm hemşirelere ve diğer sağlık personeline açık, eğitim amaçlı bir örgüttür. Örgüt, bütüncüllüğü; "her ortamda/değişen ortamlarda beden, akıl, duygu ve maneviyat arasında armoni durumu" olarak tanımlamaktadır. Holistik hemşirelik uygulamalarının ilerlemesine yönelik vizyon, yön ve liderlik sağlamak; eğitim, araştırma ve standartlar yoluyla holistik hemşireliği güçlendirmek, holistik hemşirelik yaklaşımının önemini vurgulamak ve bunu uygulamalara yansıtmayı amaç olarak belirlemiştir.¹⁰ Ortaya konulan amaç günümüz hemşirelik uygulamaları içinde geçerliliğini korumaktadır.

Holistik yaklaşım bireyin bütünlüğünün yanında “eşsiz”, “biricik” bir varlık olarak algılanmasını da gerektirir. Parçalara ayırma ise, bireyin sadece hastalığına yönelip, psikolojik çevresi, ailesi, sosyal hayatı, gibi diğer yönlerini görmezden gelmeye yol açar. Oysa insan fizik, psikolojik ve sosyal çevresi ile var olan bir varlıktır. Bireye “insan” olarak ve bütüncül anlamda yaklaşma ile insan-insan iletişim başlar ve sürdürülür. Rogers, insanı, çevredeki diğer enerji alanları ile bir bütün olarak etkileşimde bulunan bilimsel enerji alanı olarak; Roy ise insan çevre ile etkileşimde olan biyolojik- psikososyal bir varlık olarak tanımlamaktadır.¹³

Hemşireler hem kendileri hem de bakım verdikleri bireyleri hümanistik ve bütüncül çerçevede görmeli ve davranışlarını bu kavramlara uygun olarak yönlendirmelidirler.

Hemşirelik insanı, sağlık ve hastalıkta doğumundan ölümüne kadar geçen sürede anlamaya temellenmiştir. Şu halde, hemşireliği “insan”, “sağlık”, “hastalık” ve “toplum” kavramları ile ilişkilendirerek ele alıp incelemek ve tanımlamak gerekir. Bilim ve sanattan oluşan hemşirelik mesleğinin, toplumda varoluş nedeni, insan varlığını bir bütün olarak ele alabilmek ve onu tüm yönleri ile tanımlayabilmektir. “Her insan bazı özelliklerle donanmış bir organizma olarak belli bir toplum ve kültür içinde doğmakta ve o toplumda kültürlenerek oluşup gelişmektedir; yani insan şu ya da bu anlamda fakat mutlaka biyo-psiko-sosyo-kültürel bir varlıktır”. insanın psikolojik ve sosyal yönünü ise onun tüm davranışlarında açık açık izlememiz mümkündür.

Bu nedenle, bireyin varlığının tüm boyutlarının bütünlüğünün korunması ve sürdürülmesinde bireye yardımcı olmak için hemşirelerin, tüm bu alanların bakımını sağlayacak şekilde hazırlıklı olması gerekmektedir.¹⁰

HEMŞİRELİKTE HOLİSTİK TEORİLER VE YAKLAŞIMLAR

Hemşirelikte holizm ile ilgili olarak; Strong (güçlü) Teori ve Pragmatik (faydacı) Teori olarak iki teoriden söz edilmektedir. Bu iki teorinin hemşireliğin metafizik yönü içerisinde işlerlik kazandığı ifade edilmiştir. Strong Teori; holismin tanımı olan;

“Tüm, parçalarının toplamından büyüktür” ifadesini, parçaların bütünden ayrı düşünüldüğünde anlaşılamayacağını ve indirgemeciliğin holizmle zıt olduğunu saptar. Holizm kavramı nesnelere önemli özelliklerini, süreçlerini ve sonuçlarını içine alır.^{4,15} Yatağa bağımlı hasta için, hemşireler yatak yaralarını önlemek için özel örtüler tercih edebilmektedir. Holistik bakış açısıyla değerlendirildiğinde; örtünün yumuşaklığı, lif dokusu, kalınlığı, rengi vb. diğer özelliklerinin de ele alınması, tüm yönleriyle değerlendirildikten sonra bu tip örtü kullanımının önerilmesi sözkonusu olur. Başka bir örnek verirsek, su kavramını tanımlarken, sadece iki hidrojen bir oksijenden oluşur diye tanımlama, suyun ıslaklığını ifade etmede yeterli olmamaktadır.⁴

Strong teori, holizm ile indirgemeciliğin birbirine karşıt anlamda olduğunda vurgular. Reductionism (indirgemecilik); genel anlamıyla, karmaşık olguları veya yapıları nispeten basit ilkelere, temel bileşenlerine indirgeyerek açıklama eğilimi olarak tanımlanmaktadır. Bu eğilim nedenselliği karmaşık, etkileşimli bir bütün olarak sisteme değil, sistemin parçalarına bağlama şeklinde de görülür.^{4,16} Bu iki düşünceye hemşirelikte bir örnek verecek olursak; kanser ağrısı olan bir hastanın bakımının planlanması için, indirgemecilik kullanıldığında; hastanın ağrısı ölçülür, terim mekanistik olarak tanımlanır, bu teoride ağrıyı algılayan sinir uyarılarını baskılamak için ilaç kullanılır. Holistik yaklaşıma göre davranılacak olunursa; bu hasta aynı zamanda bir insandır. Ağrısını değerlendirirken, tüm yönleriyle biyo-psiko-sosyal ele almak gerekir. Ağrısını artıran etmenler örneğin; yakınlarını görememe, pozisyon değişiklikleri hepsi ele alınıp ona göre bakım planlanmalıdır.

Pragmatik holizmle paralel görüşü yansıtan Platon’un sağlık görüşünde; toplumu oluşturan etmenler arasındaki ilişki ile sağlıklı bireyin oluşumunu sağlayan etmenler arasındaki ilişkinin bağlantılı olduğunu vurgulanır. Bu görüşe göre; tüm toplum iyi olduğunda toplum içerisinde özel rollere sahip olan bireyler de iyi olur. Holizmde Pragmatik (faydacı) teorinin hemşireliğe uyarlanması kolaydır; hemşirelik bir yardım sanatıdır ve ekip çalışmasını gerektirir. Hemşireler yaptıkları

uygulamalarda işlemin sonucunda getireceği yararları göz ederek davranırsa hasta açısından birçok fayda sağlayacaktır. Örneğin ağırlı hasta bakımında, hasta bütüncül olarak değerlendirilip, planlanacak uygulamaların sonucunda getireceği yararlar göz önüne alınarak, multidisipliner çalışıldığında, hastanın ağrısı, tek başına çalışmaya göre daha iyi azaltılabilir.¹⁷⁻¹⁹

İnsan toplumsal bir varlıktır ve bu onun yaradılışından gelen bir zorunluluktur. Birey toplumla bütünlendirilir. Toplum kişinin yapısındaki eksiklikleri giderirken, kendisini de onunla tamamlar. Bu nedenle kişi içinde yaşadığı toplumdan soyutlanamaz. Birey toplumla sürekli ilişki içindedir. Bu ilişkilerle daha dengeli, daha başarılı bir yaşam düzenine, gereksinimlerini ve umutlarını gerçekleştirebileceği bir ortama ulaşmayı amaçlar. Madem ki kişi toplum içinde yaşamaktadır ve toplumla kaçınılmaz ilişkileri vardır bu ilişkilerin sağlıklı olması için kişinin başkalarını ve kendini tanıma zorunluluğu vardır. İnsanları gereksinimleri, umut ve korkuları, değerleri, zaafı, inanç, tutum ve yetenekleri ile tanımak; onların davranışlarını, tüm olasılıkları ile önceden kestirmek, denetlemek, yönlendirmek; kendi davranışlarımızı, tutumlarımızı bunlara göre düzenlemek ve yakın çevremizi bu öngörünün ışığı altında oluşturmak, dengeli, başarılı, güçlü bir yararına ulaşmanın yolunu bulmak demektir. Daha geniş bir açıdan bakacak olursak, insanların olası davranışlarını önceden kestirebilmek, onların, inanç, tutum ve eğilimlerini araştırmak bugün için bir gereksinimdir.²

Hemşire Kuramcılardan Watson'a hemşirelik uygulamaları sağlığı geliştirmek, sağlığını kazandırmak ve hastalıkları önlemek için insan gereksinimlerinin karşılanmasıyla sonuçlanan kişilerarası süreci kapsayan tüm girişimleri kapsar. Watson hemşirenin hastayla kuracağı başarılı iletişimin ve bütüncül yaklaşımın bakım etkinliğini arttıracaklarını savunmuştur.

Bireylere holistik yaklaşımla bakım verilmesinde "Hemşirelik bakım planı" araç olarak kullanılır. Bakım Planının içeriği, değerlendirilmesi bireylerinin tüm yönlerini kapsamaktadır. Bu açıdan tüm hemşirelik uygulamalarının bakım planı

temelli gerçekleştirilmesi istenen bütüncül yaklaşımın uygulanması adına önemli araçtır.

Günümüzdeki çeşitli çalışmalar incelendiğinde, hemşirelikte de "Holistik Yaklaşım" konusunda farklı görüşler ve uygulamalar olduğu, bu konudaki her çalışmanın holistik yaklaşımın farklı yönlerine ağırlık verdiği görülmektedir.^{7,20-23}

Holistik yaklaşımı yorumlarken; sağlık konusunda çözümlerimizi bir sonuç etrafında çerçevelemek yerine daha fazla özel olumlu yaklaşımlar etrafında ele almamız gerektiğini vurgulamıştır. Sağlığımızı artırmak için geliştirdiği holistik çözüm önerilerini aşağıdaki şekilde sıralamıştır;

1. Sağlık ve zindeliği iyileştirmek
2. Yeni bir işe başlamak ya da yeni bir pozisyon bulma
3. Davranış, motivasyon gibi kişisel gelişimlere odaklanma
4. Çalışılan alandaki finansal durumu iyileştirme
5. Eğitim düzeyini yükseltmek veya sertifikalar almak.²¹

Cicerone (2008) "Travmatik beyin yaralanmaları sonrası holistik nöropsikolojik rehabilitasyonun randomize kontrollü bir çalışma" isimli araştırmasında terapötik yaklaşım ile, yoğun davranış rehabilitasyonu uygulamalarını holistik bakım içine almış; bu yaklaşımların hastaların emosyonel sürecini, davranış değişikliğini, fonksiyonel yeteneklerini değiştirdiğini ve yaşam kalitelerini iyileştirdiğini belirtmiştir.²⁴

Bunun yanında holistik yaklaşımlar olarak; egzersiz uygulamaları, uyku düzeni, ışık terapisi gibi uygulamalar önerilmiştir.²² Bireyde yaşam umudu, amaç, anlam, güç, inanç, güven var olduğunda, en üst düzeyde sağlık durumuna, yaşam kalitesi ve iyilik durumuna ulaşılabilir şekilde holistik yaklaşımın farklı boyutlarına da vurgu yapılmaktadır.

Holistik bakım içerisine manevi bakımında yer alması gerektiği, bireylere holistik bakım verilmeyle başlanmasıyla birlikte fiziksel, sosyal, psikolojik, emosyonel boyut kadar manevi bakımın da verilmeye başlandığına dikkat çekilmektedir. Ho-

listik bakım verebilmek için; hemşirelik bakım planına hastanın yaşam felsefesinin değerlendirilmesini sağlayan; manevi bakımın da alınması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰

Tamamlayıcı tedavilerde holistik yaklaşım içinde değerlendirilmektedir. Bir çok çalışmada; holistik yaklaşımla, doğal tedaviler ve hastaların hastalık algılarındaki değişimlerin sağlanmasının mümkün olduğu, tamamlayıcı ve alternatif tedaviler kullanıldığında hastaların demografik ve klinik faktörlerinin kontrol altına alınabileceğinin saptandığını belirtilmektedir.²⁵⁻²⁹

Kopelman L. ve Moskop J. (1981) "Holistik sağlık uygulaması" adlı makalelerinde, holistik sağlık uygulamalarına; 1. sağlıkta pozitif görüş 2. sağlıkta bireysel sorumluluklar 3. Sağlık eğitiminin önemi 4. sağlıkta sosyal ve çevresel etmenlerin kontrolü 5. Düşük teknoloji gerektiren doğal terapötik teknikleri almışlardır.³⁰

HEKİMLİK UYGULAMALARINDA HOLİSTİK YAKLAŞIM

Bütünlük değeri kişisel gelişim ve sağlık için önemli bir kavramdır. Bütüncül yaklaşımla tedavi ve şifa sağlama en 5000 bin yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Tıbbın kurucusu olarak bilinen Hippocrates (460 BC-370 BC) bireye bütüncül yaklaşımın önemli olduğu fiziksel rahatsızlıkların yanında hastalığın ruhsal etkilerine bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. "bir kişinin ne çeşit hastalığı olduğunu bilmektense, ne çeşit bir kişinin hasta olduğunu bilmek daha önemlidir" sözüyle de buna vurgu yapmaktadır.³¹ Hipokrat etkileşim kuramında akıl ile bedenin birbirini etkilediğini savunmuştur. Hipokrat'ın bu kuramı geleneksel kuramların gelişmesine neden olmuştur. Daha sonra, Cristian Smiths "holistik- bütüncül sağlık" kavramını ortaya atmıştır. Günümüzde "bütüncül sağlık" ile bireyin fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal olarak bir bütün olduğu, her bireyin birbirinden farklı olarak ailesi, çevresi ve toplumla bir bütün olduğu, sağlık ve hastalığın birbirinden ayrı olarak düşünülemeyeceği vurgulanmaktadır.

Holism kişinin zihin ve bedeninin birbirine bağlı olduğu her zaman ve sürekli bir etkileşim kavramı üzerine oturmaktadır. Bu parçalar arasın-

daki ilişkiyi gözlemlemek ve daha büyük bir bütünlüğün unsurları olarak ele almaya çalışmaktadır. Stempsey W. E., (2001), "Platon ve Holistik Tıp" isimli makalesinde belirttiğine göre; Platon, fiziksel sağlık için, vücudun doğal elementlerinin dengeli olması gerektiğine inanmıştır. Platon'a göre bu elementler; toprak, ateş, su ve havadır. Bu elementlerdeki değişimler vücutta hastalık sebebi olabilir. Ruh ile vücut birbiriyle bağlantılıdır ve ruh hastalıkları haz ve acıların aşırılığından kaynaklanırlar. Platon, iyi insan ile sağlıklı vücut arasındaki birlik-telikten bahseder, erdem ve bilginin gerekliliğini vurgular. Buna göre, bir kişiye sağlıklı insan denilebilmesi için, vücut fonksiyonlarının iyi olmasından daha fazla şeyleri sağlık tanımını içerisine almamız gerekir. Platon savunucu doktorlar, hastalarına ilk olarak diyet, egzersiz, felsefi görüş, bağırsak temizliği gibi "tamamlayıcı terapiler" olarak da bilinen holistik sağlık uygulamalarını yapmalarını önerirler. Platon'a göre egzersiz ve diyetle hastalıklardan korunma, tıbbi tedaviye tercih edilmelidir. Bu düşünce sistemi popüler holistik yaklaşım içerisinde de yer alır. Ayrıca Platon'un sağlık görüşü materyalist sağlık kavramına da karşıdır. Buna düşünceye göre sağlık, sadece biyolojinin terimleri ile açıklanamaz, ruh ve beden bütünlüğünü kapsayacak bir tanım gerekir. Sokrates vücudun sadece bir kısmının tedavi edilmemesi gerektiği yönünde hekimleri uyarmıştır. Bunu "bütün iyi değilse parçalarında olmasının mümkün olmayacağı" ifadesiyle de belirtmiştir. Bu görüş günümüz holistik yaklaşımına uygun bir düşünce sistemidir.³²⁻³⁴

1930'larda Biyokimyacı Henderson ve diğer sosyologlar, doktor-hasta ilişkileri konusunda ve toplum sistemi ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Henderson doktorları Hipokratik tıba dönüş yapmaya çağırmıştır. Bu görüşe göre, hastalar, fiziksel yönünün yanı sıra sosyal çevresi ile de ele alınmalı, birey bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda doktorlar hastalarının fiziksel şikâyetlerinin yanında emosyonel durumlarını da dikkate almalıdırlar. Emosyonel durum insan fizyolojisini de etkilemektedir. Holistik yaklaşıma göre de, "sağlıklı birey"; iç fizyolojik durumu dengeli olan, sosyal ve fiziksel çevresine başarıyla uyum sağlayabilen bireydir.^{5,33}

Tıp eğitimi uzun ve geniş kapsamlı bir eğitim süreci gerektirdiği için, doktorların eğitiminde daha çok hastalıkların mekanizması ve klinik tedavisine yoğunlaşmaktadır. Bu arada hastalıkların oluşumunu etkileyen davranışsal ve çevresel faktörler gibi etmenler ve “hasta= insan” eşitliği göz ardı edilebilmektedir. Bu durumda holistik yaklaşımın gerektirdiği, teknik beceri ve uzmanlık gerektiren tedavi uygulamalarını diğer sağlık profesyonellerinin daha çok uygulamaya başladılar.⁵ Holistik yaklaşımıcılara göre, aile hekimlerinin sorumlulukları, onlara olan güven, onların potansiyelleri genişletilir ve düzenlenirse, eski sistemdeki organizasyon bozukluğu ve hasta-sağlık ekibi arasındaki iletişim sorunları giderilebilir, yerine daha koordineli ve holistik bir sistem kurulabilir.⁵

Önceleri hastalıklar arasındaki farkları birbirinden tam olarak ayırştırmak oldukça güç olmuştur. Ancak günümüz tıbbında hastalıkların anlaşılmasında bulunan yeni yöntemler ve teknolojiler tanılamayı kolaylaştırmıştır. Hastalıkların tanılanmasında bir çok faktörün ve teknolojinin kullanılması da holistik görüşe uygun olarak karşımıza çıkmaktadır. Holistik tıpta genel yaklaşım, minimum yan etki ile, vücudun kendi kendini onarımına yardımcı olmaktır. Çağdaş görüşe göre birey bir bütündür. Çeşitli organlar arasında akıl ile beden, insan ve çevresi arasında etkileşim ve ilişki vardır. Bu görüş, hastalığın kendisiyle birlikte, bireyin hastalığa karşı tepkisini de ele almaktadır.

“Holistik düşüncelerin analitik karşılaştırılmasında, bireysel farklılıklar” adlı araştırmada; doğu tıbbi eğitimi alan Koreli öğrenciler, doğu tıbbi eğitimi almayan Koreli öğrenciler ve Amerikalı tıp öğrencilerinin holistik yaklaşımlarını; Holistik Analiz Ölçeği (AHS) ile karşılaştırmışlar, sonuç olarak; doğu tıbbi eğitimi alan Koreli öğrencilerin AHS skorlarının, Amerikalı ve Doğu tıbbi eğitimi almayan Koreli öğrencilerin AHS skorlarından daha yüksek olarak saptamışlardır.²³

Çağdaş profesyonel biyomedikal tıp çevrelerinde holistik sağlık bakımının artarak uygulandığını, özel alternatif terapilerin geliştirilmesiyle bugünkü alternatif sağlık bakımının holistik yapısının büyüdüğü ifade edilmektedir.³⁵

Holistik sağlık uygulamalarının etkileri toplum üzerinde büyük etkisi olmaktadır. Çeşitli alternatif tedavi yöntemlerinin doğruluğunun araştırılmasına ihtiyaç doğmasıyla birlikte Alternatif Tıp Ofislerinin kurulmakta, böylece tedavi edici tıbbi yöntemler içine holistik sağlık uygulamalarını katarak, bu yöntemleri uygulayanların artırılması sağlanmakta ve sonuçta hastaların sağlık için ödediği maliyetler azalmaktadır.³⁶

Teknolojinin ilerlemesi ile insanların, doktorlarının kendilerine hangi tedaviyi uygulayacağına dair araştırmaları artmakta ve holistik sağlık bakımı ilerlemektedir. İleri teknoloji, sağlıkta mekanistik görüş, sağlık çalışanlarının holistik yaklaşım uygulamalarına ilgisizliği, tıp alanındaki karmaşık bürokrasi gibi etkenler insanlara ve doktorlara engel olabilmektedir. Bu nedenlerle insanlar daha iyi holistik bakım almak için, sağlık bakımının alternatif formlarına daha fazla yönelmektedirler.³²

SONUÇ

Holistik tıp insanı ruhsal, bedensel, sosyal ve ekolojik bütünlüğü ile ele alır. Tanı ve tedavide modern ve doğal tıbbın tüm imkânlarından faydalanır. Hastalığa değil hastaya odaklanır. Hastayı tedavi sürtecine aktif olarak katar ve eğitir. Görüldüğü gibi holistik yaklaşım; bütüncül bakımın çok farklı yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak sağlıkta holistik yaklaşımda asıl olan, doktorların ve hemşirelerin hastayı sadece hastalığı olan biri olarak değil, tümüyle bir “insan” olarak görmeleri ve bu bakış açısıyla değerlendirebilmeleridir. İnsan herşeyden önce insan olduğu için değerlidir. İnsan canlı varlıklara içinde en gelişmiş olan, düşünen, akıl yürüten, iletişim kurabilen, gelecek için planlar yapan bir varlıktır. Bu yönleri ile saygı değerdir. Diğer birçok yönleri ile (zekâ, idrak, hafıza, hayal, ifade, düşünce, konuşma, ahlak, tevazu, merak, endişe, saadet, üzüntü) farklı ve özellikle bu yönleriyle de genelde daha üstün niteliklere ve becerilere sahip olan, doğan, büyüyen, yaşlanan, yeryüzünde belli bir süre yaşadktan sonra ölen bütünlük arz eden bir varlıktır. Bu yapısı ile de gereksinim duyulduğunda Holistik Yaklaşımla değerlendirilmeli ve tedavi edilmelidir.

Tarihsel sürece bakıldığında hekimlerin; aynı zamanda birer filozof, birer sanatçı, birer bilim adamı, toplumun içinde onlarla günlük yaşamı paylaşan gezginler ve insan doğasına uygun bitkisel, ruhsal, doğal tedavileri uygulayan bir meslek grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlık alanında kaliteli tedavi sağlayabilmesi için; iyi bir dinleyici, iyi bir konuşmacı, iyi bir düşünür ve karşısındakinin duygularını iyi hisseden ve anlayan, iyi öneriler getiren bireyler olması gerekmektedir. Günümüz tıbbi göz önüne alındığında; gelişen teknoloji, nüfus yoğunluğuna karşın hastane sistemlerinin yetersiz kalışı, hastalıklardaki artışlar, iklim koşullarındaki değişiklikler, sağlık çalışanlarının yoğun ve stresli olarak çalıştığı, hastalara fazla zaman ayıramadığı karmaşık bir sistem haline gelmiştir. Bu değişimlere adapte olabilmek için özellikle eğitimleri sırasında hekim ve hemşireleri, tarih, felsefe, müzik, resim, tiyatro, yazarlık, şiir, estetik, kültür, iletişim, stres yönetimi gibi insanların duygusal ve sosyal yönlerini anlamasını kolaylaştıran entellektüel disiplinlere yönelen-

dirmek, bunları tıbbi uygulamalara entegre edilecek bir eğitim sistemi holistik bakış açısını pratiğe yansıtma açısından faydalı olacaktır. Birinci Basamak Sağlık Hizmetleri uygulamalarında aile hekimliği/pratisyen sağlık sorunlarını fiziksel, ruhsal, toplumsal, kültürel ve varoluş boyutlarıyla ele alır.

Günümüzde hemşirelikte, hasta bakımındaki uygulamalarda holistik yaklaşım içerisinde; bireylerin biyo-psiko-sosyal yönleri göz önüne alınmaktadır. Bu yaklaşım; hemşirelerin, bireylerin; sosyal, biyolojik, psikolojik, kültürel ve mevcut durumlarının hepsini birlikte değerlendirmesini ve bireylerin sağlıklarına yönelik bakım planlarken bütüncül çözümler getirilmesini gerektirir. Hekimlikte holistik yaklaşım ise daha çok hastalıkların tanılanmasında ve verilecek tedavide bütüncül bakabilmek olarak anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde, genellikle tamamlayıcı ve doğal tedaviler, insanı her yönüyle değerlendiren uygulamalar holistik yaklaşım olarak ele alındığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Ocakçı A. [Nursing Services Role in Health Care Delivery]. server.karaelmas.edu.tr/saglik/skg.htm (Mart 2010)
- Bayat M. [Health and Disease]. Hemşirelik ve Ebelikte Kültürelarası Yaklaşım Sempozyumu Bildiri Kitabı 2009.p.15-9
- Cevizci A. [Dictionary of Philosophy] İstanbul: Paradigma Yayınları; 2005.p. 85-7
- Woods S. A Theory of Holism for Nursing. Medicine, Health Care and Philosophy 1998; 1:255-61.
- Kunitz S J. Holism and the Idea of General Susceptibility to Disease. International Epidemiological Association 2002; 31(4):722-29. (doi: 10.1093/ije/31.4.722)
- Freeman J. Towards a Definition of Holism. British Journal of General Practice 2005;55 (511):154-55.
- Owen M J, Holmes C A. Holism in the Discourse of Nursing. Journal of Advanced Nursing 1993; 18(11):1688-95.
- Brown C. Two Kinds of Holism About Values. The Philosophical Quarterly 2007;57(228): 456-63 (doi: 10.1111/j.1467-9213.2007.494.x)
- Carlson R J. Holism and Reductionism as Perspectives in Medicine and Patient Care. The Western Journal of Medicine 1979 ;131(6): 466-70
- Ergül Ş, Bayık A. [Nursing and Spiritual Care]. C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 2004; 8 (1):37-45
- Kostak M.A.[Spiritual Dimension of Nursing Care]. Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi 2007;2(6):106-115.
- Khorshild L, Arslan G.G. [Nursing and Spiritual Care]. Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi 2006; 22 (1) : 233-243.
- Çetinkaya B, Altundağ S , Azak A. [Spiritual Care and Nursing]. ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi 2007; 8(1) : 47 – 50
- Çevik E, Tapucu A, Aksoy Ş. [A General Look at Florence Nightingale's Nursing Teachings and Her Contribution to Feminist Ideology]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2004; 12:177-182.
- Taljedal I-B. Strong Holism, Weak Holism and Health. Medicine, Health Care and Philosophy 2004; 7(2): 143-48.
- Budak S. [Dictionary of Psychology] 1.Baskı. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları; 2005. p.10-30
- Karahan T.F, Sardoğan M.E. [Psychological Counseling Theories]. Birsen Yayınları;1994.p.25-30
- Velioğlu P. [Nursing Concepts an theories]. İstanbul: İstanbul Alaş Ofset; 1999.p.1-24.
- Bırol L.[Nursing Process]. İzmir: Bozyaka Matbaacılık; 2000.p.17-57
- Portillo MC, Cowley S. Working the way up in neurological rehabilitation: the holistic approach of nursing care. J Clin Nurs. 2010;30:1-13 (doi: 10.1111/j.1365-2702.2010.03379.x)
- Ferraro D. G. Holistic Resolutions for the New Year. Holistic Nursing Practice 2008;22(6):301
- Dreher H.M. The Global Economic Meltdown and Holistic Interventions for depression. Holistic Nursing Practice 2009;23(1):15–18.
- Choi İ, Koo M, Choi J A. Individual Differences in Analytic Versus Holistic Thinking. Forsch Komplementarmed Klas Naturheilkd 2003; 10(1):35-9.
- Cicerone KD, Mott T, Azulay J, Sharlow-Gallella MA,Elmo WJ, Paradise S, Friel JC. A randomized controlled trial of holistic neuropsychologic rehabilitation after traumatic brain injury. Arch Phys Med Rehabil 2008;89 (12):2239-49.

25. Bishop FL, Yardley Y, Lewith GT. A Systematic Review of Beliefs Involved in the Use of Complementary and Alternative Medicine. *J Health Psychol* 2007;12(6):851-867.
26. Baum M. Concepts of holism in orthodox and alternative medicine. *Clinical Medicine, Journal of the Royal College of Physicians* 2010; 10(1): 37-40
27. Paterson C, Britten N. The patient's experience of holistic care: insights from acupuncture research. *Chronic Illn* 2008;4(4):264-77.
28. Kutlu S, Ekmekci T U, Koslu A, Purisa S . [Complementary and Alternative Medicine Among Patients Attending and Dermatology Outpatient Clinic]. *Turkiye Klinikleri J Med Sci* 2009; 29 (6):1496-502.
29. Khorshid L, Yapucu U . [The Role of Nurse in Treatments Complementary]. *Ataturk Universitesi Hemsirelik Yuksekokulu Dergisi* 2005; 8(2):124-30.
30. Kopelman L, Moskop J. The Holistic Health Movement: A Survey And Critique. *J Med Philos* 1981 ; 6(2):209-35
31. Weisskopf A. Orthodox Medicine Humanistic Medicine Holistic Health Care. *West J Med* 1980;132(6):544.
32. Stempsey W E. Plato and Holistic Medicine. *Medicine, Health Care and Philosophy* 2001;4(2): 201-209.
33. Charlton B G. Holistic Medicine or the Humane Doctor?. *British Journal of General Practice* 1993;43:475-477.
33. Meyer-Abich KM. How Holistic Is Health?- From Hippocrates and Plato to a Future Sociopsychosomatic Situational Therapy. *Forsch Komplementarmed Klas Naturheilkd* 2003;10 (1):5-6.
35. Saks M. Alternative Therapies: Are They Holistic?. *Complement Ther Nurs Midwifery* 1997; 3(1): 4-8.
36. Bar B. The Effect of Holism On The Health Care System. *Hosp Mater Manage* 1998;20(1): 70-81.